

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Ələmdar Qəmbər oğlu Bayramov
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin dekani,
Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
alemdarbayramov@bsu.edu.az
Orcid id: 0000-0002-6599-5788

Aysel Vaqif qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının müəllimi
ayselhasanova2304@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-4984-0401

REPOZİTORİYALARIN MODELƏRİ

Xülasə: Məqalədə repozitoriyaların modelləri haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiqat zamanı ilk olaraq dünya kitabxanaların iş təcrübəsindən əldə olunan məlumatlar əsasında repozitar saxlamanın formalarının formalaşmasına təsir edən məsələlər müəyyənləşdirilmiş, ardınca həmin formalar əsasında yaranmış Model A, Model B, Model V, Model Q, Model D hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. Bundan əlavə məqalədə milli kitabxanalar və repozitar saxlama probleminə toxunulmuşdur. Bu istiqamətdə dünya alimlərinin yanaşmaları öyrənilmişdir.

Açar sözlər: repozitoriya, repozitoriyanın modelləri, depozitoriya, milli repozitoriya, universal repozitoriya, ixtisaslaşdırılmış repozitoriya, repozitar saxlama.

Aləmdar Gambar oğlu Bayramov
Aysel Vagif gizi Hasanova

MODELS OF REPOSITORY

Abstract: The article provides information about the repository models. In the course of the study, first of all, obtained on the basis of information from the experience of world libraries, were identified questions that affect the

formation of forms of repository storage, then were studied created on the basis of these forms Model A, Model B, Model V, Model Q, Model D separately. In addition, the article touches upon the problem of national libraries and the storage repository. Were studied the approaches of world scientists in this direction.

Key words: repository, repository models, depositary, national repository, universal repository, specialized repository, repository storage

Аламдар Гамбар оглы Байрамов
Айсель Вагиф кызы Гасанова

МОДЕЛИ РЕПОЗИТОРИЙ

Резюме: В статье представлена информация о моделях репозиториях. В ходе исследования, в первую очередь, на основе информации, полученной из опыта работы мировых библиотек, были выявлены вопросы, влияющие на формирование форм репозитарного хранения, затем Модель А, Модель В, Модель V, Модель Q, Модель D, созданные на основе этих форм, изучались отдельно. Кроме того, в статье затрагивается проблема национальных библиотек и репозиторий хранения. Изучены подходы мировых ученых в этом направлении.

Ключевые слова: репозиторий, модели репозиториях, депозитарий, национальный репозиторий, универсальный репозиторий, специализированный репозиторий, хранилище репозиториях.

Giriş. Kitabxana-informasiya fəaliyyəti sistemində repozitoriyaların saxlanması ideyası 100 il əvvəl meydana gəlmişdir. Davamlı olaraq böyüyən fondların yerləşdirilməsinin çətinliyi, habelə onların təşkili və istifadəsi ilə bağlı tələb olunan yüksək xərclər bu anlayışın yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaradığı ilk dövrlərdə bu anlayış "depozitoriya" şəklində işlədilmiş, XX əsrin ikinci yarısında "repozitoriya" termini ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Bu ideyanın praktiki həyata keçirilməsi zamanı repozitoriyaların məqsədləri genişlənməmişdir.

Repozitar saxlamanın formaları. Qərbdə hər bir ölkənin spesifik şərtləri ilə əlaqəli repozitar saxlamanın müxtəlif formaları mövcuddur:

- Repoziatar saxlama məcburi ola bilər, yəni direktivlə (adətən mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatı olan ölkələrdə belə olur) və könüllü ola bilər (yəni əməkdaşlıq edən kitabxanalar arasında razılaşma ilə).
- Repoziatar saxlama vəsaitlərin köçürülməsi olmadan və vəsaitlərin xüsusi otağa köçürülməsi ilə həyata keçirilə bilər.

• Repoziatoriya vahid kitabxanaya və ya (daha tez-tez) əməkdaşlıq əsasında bir qrup kitabxanaya (milli və ya regional repozitoriya) aid ola bilər.

• Repoziatoriya kitabxanaları universaldır, lakin ixtisaslaşdırılmış repozitoriyalar da var.

• Gözden əllillər və oxumaq qabiliyyəti olmayan digər əllillər üçün ixtisaslaşdırılmış nəşrlərin repozitoriyalarının, musiqi səs yazılarının repozitoriyalarının (milli və ya regional) yaradılması məsələsi qaldırılır. [2, s. 17]

Repozitoriyaların modelləri. Repoziitoriyaların mövcud təcrübəsini təhlil etdikdən sonra Q. Kornış repozitor kitabxanaların bir neçə modelini müəyyən etmişdir [1, s.44-63].

Model A. Milli repozitoriyalar, bütün ölkəyə xidmət edən müstəqil repozitor kitabxana - hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş məcburi meyarlara cavab verən, müəyyən bir tarixdən əvvəl nəşr edilmiş və ya müəyyən müddət ərzində istifadə olunmamış ədəbiyyatı saxlaya bilər. Kitabxanaların müstəqil repozitoriyalarının əldə edilməsi siyasəti fondun bir hissəsinin xüsusi binaya köçürülməsini nəzərdə tutur. Milli repozitoriyalar:

- optimal saxlama şəraiti yaradır;
- son nüsxələrin təhlükəsizliyinə zəmanət verilir;
- fondun təşkili sistemi lazımi materialları tez tapmağa kömək edir;
- oxu zalı və surətçixarma avadanlığı var.
- sifarişləri 48 saat ərzində yerinə yetirməyə imkan verir.
- Kataloqlara onlayn giriş var.

Təhlükəsizlik məqsədilə (müharibə və ya təbii fəlakətlər zamanı) milli repozitoriyaların nisbətən əlçatmaz ərazidə yeraltı anbarlarda yerləşdirilməsi məqsəda uyğundur.

Model A əhəmiyyətli xərclərə qənaət edir, xüsusən də repozitoriya torpağın ucuz olduğu və bu məqsədlə binaların xüsusi tikildiyi ucqar ərazidə yerləşirsə mərkəzdən idarə olunur. Onun funksiyasının həyata keçirilməsi ayrı-ayrı kitabxanalar tərəfindən fəaliyyət azadlığının əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsi ilə bağlıdır. Bu model yer və pul əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməyə, həmçinin beynəlxalq kitab mübadiləsinin milli mərkəzi olan dublet nüsxələrin yenidən bölüşdürülməsində vasitəçi olan kitabxananın əlavə funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verir. Bu model bütün kitabxanaların mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına tabe olduğu ölkələr və kitabxana resurslarının kiçik və zəif təşkil olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün uyğundur.

Model B. Model A-dan daha çevikdir. Mərkəzi, həm də müstəqil repozitoriya kitabxanası olan milli sistemi təmsil edir. Repoziatoriya üçün binanı təmin edən mərkəzi orqan tərəfindən maliyyələşdirilir, iştirakçı kitabxanalar heç bir töhfə vermir. Milli hökumət repozitoriya kitabxanasına cavabdeh olan direktorlar şurasını yerləşdirir və ya onu milli kitabxananın bir hissəsi edə bilər. Materialların yerləşdirilməsi proseduru əvvəlki modelə müqayisədə daha az

ciddi şəkildə tənzimlənilir: kitabxanalar artıq saxlamağa yerləri olmayan istənilən materialı repozitoriyada yerləşdirməkdə sərbəstdirlər. Bunlar az istifadə olunan onların repozitoriyada qalması və ya fonda qaytarılması barədə qərar qəbul etmək üçün köçürülmüş materialların müəyyən müddətə mülkiyyət hüququnun qorunmasına təminat verməli, saxlama (xüsusən təhlükəsizlik) və istifadə şərtləri yüksək standartlara cavab verməlidir. Repozitar kitabxananın fondunun avtomatlaşdırılmış kataloqunun olması məcburidir.

Model B repozitoriyada saxlanılanlara daha az mərkəzləşdirilmiş nəzarəti təmin edir. Kitabxanaların nəyi köçürəcəyinə qərar vermək üçün sərbəstlik A Modelindən az olsa da, əhəmiyyətli xərclərə qənaət və dublikatlardan xilas olmaq imkanına malikdir. Nüsxələrin təhlükəsizliyi Model A ilə müqayisədə çox azdır və materialların saxlanma yerini müəyyənləşdirmək sistemi daha aydın deyil. Model B unitar dövlət sisteminə malik kiçik və orta ölçülü ölkələr üçün ən uyğundur.

Model V. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş coğrafi ərazilərdə bütün növ materiallar üçün regional və yerli repozitoriyalar daxil olmaqla, mərkəzləşdirilməmiş, lakin əlaqələndirilmiş milli şəbəkə. Model A-da olduğu kimi, materialların repozitar kitabxanaya köçürülməsi məcburidir və müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Sistem işlənilib hazırlanmış qaydalara riayət olunmasını, repozitoriya üçün binanın olmasını, yaxud repozitoriya funksiyaları həvalə edilmiş kitabxanalara əlavə vəsaitlərin ayrılmasını təmin edir. Model V ilə bağlı çətinliklər saxlanılan materialların dağıdılmasıdır ki, bu da son nüsxələrin saxlanmasına təhlükə yaradır, müxtəlif institutlar lazımi materialları tapmaq və vermək üçün müxtəlif imkanlara malikdir, materialların saxlandığı yeri tapmaq daha çətinidir. Model, mərkəzləşdirilmiş modellərdən daha az olsa da, bəzi saxlama yerinə qənaəti təmin edir. Model V-də həlledici rol geniş səlahiyyətlərə və əhəmiyyətli maliyyə resurslarına malik güclü mərkəzi orqan oynayır. Bu model yerli səviyyədə daha yaxşı nəzarəti və milli səviyyədə daha az nəzarəti təmin edir; materiallara yerli çıxışın yaxşılaşdırılmasını təmin edir; müvafiq coğrafi region daxilində materialların göndərilməsi və qəbulu üçün aydın sisteme malikdir; regional vasitəçi KAA mərkəzlərinin yaradılması və dubletlərin yenidən bölüşdürülməsi imkanlarına malikdir.

Eyni zamanda, bu model A və B modelləri ilə müqayisədə xeyli yüksək xərc tələb edir. Model kitabxanalar arasında uzun məsafələrin olduğu və poçt xidmətinin səmərəsiz olduğu orta və iri inkişaf etmiş ölkələr üçün uyğundur.

Model Q. B Modelinin Variasiyası: materiallar kitabxanaya könüllü olaraq verilir; coğrafi əsasda yaradılan regional və yerli repozitoriyalar ümumi qaydalara riayət olunmasını, kitabxanalara repozitoriya vəzifələrini yerinə yetirməkdə maliyyə yardımı göstərməsini və repozitoriyalar üçün binaların verilməsini təmin edən əlaqələndirmə komitəsinin rəhbərlik etdiyi qeyri-

mərkəzləşdirilmiş şəbəkəni təşkil edir. Sistemin müxtəlif hissələrində lazımi materialların axtarışı və buraxılması standartlarında uyğunsuzluq Model B ilə eynidir. Yerə və pula qənaət iki mərkəzləşdirilmiş modeldən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Sistemdə materialların təkrarlanması ehtimalı əvvəlki modeldən daha çoxdur; giriş daha çətin ola bilər. Model B kimi, bu model də tələb olunan materiallara yaxşı yerli çıxışı təmin edir və fərdi kitabxanalara daha çox fəaliyyət azadlığı verir. Bu, orta və iri inkişaf etmiş ölkələr, xüsusən də dövlətin iqtisadiyyata az müdaxiləsi olan və geniş, çoxdan formalaşmış kitabxana resursları olan ölkələr üçün ən uyğundur.

Model D. Hər biri müəyyən kateqoriyalı materialların daimi saxlanmasına cavabdeh olan bir neçə və ya bir çox kitabxana arasında repozitar funksiyalarının bölüşdürülməsi. Repozitar saxlama üçün xüsusi binalar ayrılmır - tələb olunmayan materiallar müvafiq kitabxanaların fondlarında qalır. Müvafiq materialların qeyri-müəyyən müddətə saxlanmasının əlavə yükünə cavab olaraq, kitabxanalara digər kitabxanaların fondlarından istifadə etmək üçün daha geniş imkanlar verilir. Model regional və ya milli səviyyədə fəaliyyət göstərə bilər. Onun həyata keçirilməsi iştirakçılar arasında məsuliyyətin dəqiq bölüşdürülməsini, ayrı-ayrı kitabxanaların fəaliyyət azadlığının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Bu modelin mənfi cəhətləri arasında fondların saxlanması üçün vəsaitlərə kiçik qənaət (və ya onun tam olmaması), zəruri materialların alternativ mənbələrinin tapılması üçün böyük səy, sistemin təşkili və sənədlərin təqdim edilməsində iştirakçıların xərclərini aşmaq imkanı daxildir. Model D dövlətin bu sektora təsirinin çox məhdud olduğu, əhəmiyyətli kitabxana resurslarına malik inkişaf etmiş ölkələrin repozitor ehtiyaclarını ödəmək üçün və ya repozitor sisteme ehtiyacın qəbul edildiyi, lakin həyata keçirilməsi üçün vaxt tələb olunduğu ölkələr üçün keçid sistemi kimi uyğundur.

Repozitar saxlamanın iqtisadi səmərəliliyi məsələsini həll etmək üçün xərclərin və qənaətin müqayisəli təhlili lazımdır. Belə tədqiqatların kifayət etmədiyini qeyd edən M. Layn repozitar saxlamanın qiymətləndirilməsində aşağıdakı amillərdən çıxış etməyi təklif edir: xərc; repozitoriyaya köçürmək üçün materialların seçilməsi haqqında dəyişiklik etmək, materialların fiziki hərəkəti üçün əmək ehtiyatları üzrə qənaət; binanın təmiri xərclərinin azaldılması; saxlama yerini artırmaq; daha ucuz saxlama üsulları; məcburi işlərin dəyərini aradan qaldırmaq; konservasiya xərclərinin azaldılması; emal xərclərinin azaldılması (kataloqlaşdırmanın və təsnifatın sadələşdirilməsi); dublikat satış [4, s. 341-351].

Milli kitabxanalar və repozitar saxlama. Milli Kitabxanalarda repozitar saxlama aparıcı rol oynayır. Bu, onların bir sıra əsas funksiyaları, ilk növbədə milli çap məhsullarının toplanması və daimi saxlanması funksiyası, həmçinin milli nəşrlər fondunun idarə edilməsi və yerli nəşrlərin mövcudluğunun təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Cənubi Afrika Milli Kitabxanasının direktoru Peter Lor nəzəri olaraq, deyir ki, bu kitabxanalar tərəfindən milli çap materiallarının toplanmasından narahat olmaq olmaz, çünki əksər ölkələrdə onlar Milli Kitabxanaya qanuni təminatla daxil olurlar. Bununla belə, burada bir çox problemlər var: praktikada heç bir ölkə qanuni təminatı tam şəkildə əldə etmir, o faktı nəzərə alsaq ki, qanuni depozit qanunvericiliyi hələ də bütün kateqoriya nəşrləri əhatə etmir. Bundan əlavə, milli kitabxana fondları tez-tez dağıdılır və ya məhv edilir. Buna görə də, yerli çap irsinin toplanması və qorunmasını təmin edəcək milli strategiya çox vacibdir və bu strategiyanın hazırlanmasını Milli Kitabxananın həlledici rolu danılmazdır. Bir çox Milli Kitabxanalar öz ölkələri haqqında xarici nəşrləri toplamağa çalışırlar, baxmayaraq ki, vəsait və kadr çatışmazlığı səbəbindən bunu tam dolğunluqla etmək mümkün deyil. Xarici diyaşünaslıq materialların əldə edilməsində və xüsusən də xaric edilməsində koordinasiya daha zəruridir [1, s. 1].

Milli nəşrlər fondunun idarə edilməsinin bir hissəsi olaraq Milli Kitabxanalar ən azı repozitar saxlama ilə əlaqəli vəzifələri yerinə yetirirlər:

- ölkədə kifayət qədər istifadə olunmayan materialların konservasiyasını planlaşdırmaq və əlaqələndirmək;
- mərkəzi (milli) və fərdi repozitoriya sistemi vasitəsilə az istifadə olunan materialların repozitar saxlanması təmin etmək;
- fondan çıxarılan materialların ölkənin kitabxanaları arasında yenidən bölüşdürülməsini təmin edir [6, s. 310].

Milli Kitabxananın repozitoriyaların saxlanması sahəsində fəaliyyəti milli nəşrlərin əlçatanlığı vəzifəsinin həyata keçirilməsinə kömək edir. P.Lorun fikrincə, fond problemləri ikinci dərəcəlidir - əlçatanlıq problemi birinci yerdədir. Onun sözlərinə görə, keçmişdə "bataqlıq"da qalan və kitabxanaların simasını fondların həcmi ilə əlaqələndirənlərdən başqa bütün kitabxanaçılar bunu başa düşür. Ayrı-ayrı ölkələrdə repozitoriyaların təşkili formaları müxtəlifdir:

- bu, müstəqil milli repozitoriya kitabxanası, milli kitabxananın bölməsi və ya onun nəzarətində olan repozitoriya ola bilər;
- digər kitabxanaların və ya digər qurumların bir hissəsi ola bilər [3, s. 1].

P.Lor yeni yaradılmış repozitoriyaların milli kitabxanaya təbə olmasının tərəfdarıdır, çünki ona artıq mühüm milli funksiyaların həyata keçirilməsi həvalə edilib, bunun üçün müvafiq vəsait alır və digər kitabxanalardan (universitet, kütləvi) fərqli olaraq, rəqabət aparmır. Bir çox hallarda Milli Kitabxana artıq repozitoriyaların funksiyalarına oxşar funksiyaları yerinə yetirir, məsələn, kitabxanalardan alınan materialların yenidən bölüşdürülməsi mərkəzinə malikdir, beynəlxalq sənəd mübadiləsi və sənədlərlə təminat mərkəzidir. Milli Kitabxana lazımi sistemlərə və informasiya texnologiyalarına malikdir və buna görə də onun repozitoriyanın təşkili xərcləri yeni qurumun yaradılması ilə müqayisədə az olacaq. Yeni milli repozitoriyanın yaradılmasının əsaslı səbəbləri olmalıdır. Məsələn, Milli Kitabxana artıq mürəkkəb və bahalıdır, qeyri-

adekvat maliyyələşdirilir və ya repozitoriya sahəsi yoxdur. Lakin P.Lor hesab edir ki, bu halda yeni institut yaratmaqdan daha problemə aradan qaldırılmasına üstünlük verilir. Bununla belə, yekun qərar ölkənin spesifik şərtlərindən asılıdır və əgər repozitor kitabxana artıq Milli Kitabxanadan ayrılırsa, onların birləşməsi üçün mühüm səbəblər lazımdır.

Mərkəzləşdirilməmiş repozitor saxlama şəraitində Milli Kitabxananın rolunu aşağıdakı formallardan birində həyata keçirilə bilər:

- Milli Kitabxana mərkəzi milli repozitoriyanın rəhbəri və ya repozitoriyalardan birinin rəhbəridir,
- Milli Kitabxana milli repozitoriya sisteminin planlaşdırma və əlaqələndirmə mərkəzidir;
- Milli Kitabxana milli arxiv sisteminin katibliyi funksiyasını yerinə yetirir [5, s.177-178].

Milli Kitabxananın milli repozitoriya sisteminə iştirakının dərəcəsi və forması onun ölkə kitabxanaçılığına ümumi təsirindən asılıdır. Milli Kitabxana milli repozitoriyaların funksiyalarını özü yerinə yetirməli deyil. Milli Kitabxana ölkədə repozitoriya strategiyasının planlaşdırılması və əlaqələndirilməsi ilə məşğul olmalıdır. Repozitar saxlama modeli nə olursa olsun, o, milli əldə etmə planı və nəşrlərin əlçatanlıq sistemi ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Оськина В.М. Депозитарные хранение фондов научных библиотек и задачи научной информации // Библиотечковедение и библиогр. за рубежом, - 1969. Вып.29. - С. 44-63.
2. Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. - Boston Spa, - 1999. - 208 p.
3. Lor P. Repository and storage libraries: terminology. Presentation to the 1st meeting of the Discussion group on repository and storage libraries at the IFLA Conference, Jerusalem, 13 August 2000. - 1 p.
4. Totten H. The selection of library materials for storage: a state of the art // Library trends, - 1971. Vol. 19, N3. - P. 341-351.
5. Poroila H. Repository libraries and music material // Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. - Boston Spa, - 1999. - P. 177-178.
6. Discussion group on repository and storage libraries // IFLA j. - 1999. Vol.25. №5-6. - P. 310.